

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՄԱՑԵԱՆ ԱՄԵՆԻՑ ԳՐԵԱՆՑՆ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ (ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ. ԽԱՐԲԵՐԴԵՑՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

1974 թուականին արտասահմանից մի հին բարեկամ անակնկալ այցի էր եկել իմ բնակարանը, Երեւանում, ձեռքին ունենալով խնամքով փաթաթուած մի ձեռագիր: Բանալով փաթեթը նա մեծ զգուշութեամբ ու երկիւղածութեամբ իմ սեղանի վրայ դրեց ձեռագիրը եւ ասաց. «Գիտեմ, որ Արիստոտէլի երկերի հայերէն թարգմանութիւնների հարցերով ես զբաղւում եմ. ուղեցի ուղղակի ջեզ մօտ բերել այս ձեռագիրը՝ որպէս աջքալուսանք, որովհետեւ, որքան կարողացայ նկատել, այստեղ կան Արիստոտէլից մի քանի թարգմանութիւններ, որոնք կարծես նոր բաներ են: Անձնապէս ջեզ եմ յանձնում, պահիր ջեզ մօտ՝ որքան անհրաժեշտ է, իսկ վերջում յանձնիր էջմիածնի մատենադարանին»: Խնդրեց, սակայն, որ իր անունը չհրատարակուի:

Խորին շնորհակալութեամբ ընդունեցի աջքալուսանքի այս նուիրական առարկան եւ, երկար ժամանակ ուսումնասիրելուց յետոյ, այն յանձնեցի Ն.Ս.Օ. Վազգէն Ա. կաթողիկոսին: Մա այն ձեռագիրն է, որը դրանցում է էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակում 401 թուահամարի տակ: Նրա խորագիրն է՝ «Վեցերորդ մատեան ամենից դրեանցն Արիստոտէլի...»:

Երկար հետազոտութիւնների կարիք չկար պարզելու համար, որ այդ ձեռագիրը մի ժամանակ պատկանել էր Ղալաթիայի (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգային Մատենադարանին, ապա, 20-ական թուականներից, անյայտ էր մնացել եւ, աւելի քան յիսուն տարի յետոյ, վերայայտնում էր եւ ընկնում մեր ձեռքը: Ժամանակին Բարգէն վրդ. Կիւլեւսերեանը, որը յետագայում եղաւ Տանն Կիլիկիոյ աթոռակից կաթողիկոսը, կազմել էր Ազգային Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը եւ 26 թուահամարի տակ նկարագրել էր այս ձեռագիրը¹:

1) Բարգէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիւլեւսերեան], «Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանի Հայոց», Անթիլիաս, 1961, էջ 103—106:

«Թուղթի կամ երես 426+13: Մեծութիւն 34×23: Գրութիւն 28·8×16·3: Տողք 38—51: Նիւթ հասարակ հաստ թուղթ: Կազմ կէս լաթ: Գիր թարգմանչին ձեռագիրը. սկիզբները աւելի մաքուր եւ նօսրի մօտ, մնացածները շեղագիր. թարգմանիչ Ղուկաս վրդ. ին ձեռագիրը, թէեւ անունը դրուած է, ոչ ալ թուական ունի, բայց այնքան վարժուեցանք թարգմանիչ վարդապետին դրին որ, ապահովարար կը ճանչանք մեր դրիչը: Թէեւ ուրիշ դրիչներ ալ խաղցած են մայրենիս մէջ, մանաւանդ վերջին մասերուն: Լուսանցագրութիւնի շատ: Շատ լաւ պահուած է. մանաւանդ ցեցեր ծակծկած են հատորս»:

Այս տեղեկութիւններից յետոյ, նկատի ունենալով, որ հատորի ճակատում դրուած է «Վեցերորդ մատեան», նկարագրողն աւելացնում է. «Մատենիս հարկաւ ուրիշ մասերն ալ թարգմանուած պիտի ըլլան, բայց Մատենադարանիս մէջ դրուուածը միայն այս հատորն է»:

Մենք մեր աշխատանքների ընթացքում հարկադրուած եղանք կատարել որոշ ճշգրտումներ: Թղթի չափը՝ 22·5×34 սմ (մօտ.), իսկ գրութեան չափը՝ 19·5×28·8 սմ (մօտ.): Ձեռագիրը բաղկացած է 19 մամուլներից՝ իւրաքանչիւրը 12 թերթով: Վերջին մամուլին պարզապէս կցուած են ուրիշ երկու թերթեր եւս, որոնցով նա դարձել է 14 թերթանի: Ձեռագրի հին իջակալումը չէր համապատասխանում մեր աշխատանքների պահանջին, ուստի եւ կատարել ենք նոր իջակալում՝ 1ա, 1բ, 2ա, 2բ... ձեռով:

Մեր հատորի լրիւ անուանագիրն այսպէս է.

Վեցերորդ մատեան ամենից գրեանցն Արիստոտէլի, պատկանեալք առ քանաչումն կենդանեաց, ընդ գանգան մեկնութեանց ի նոյնն՝ Ավերիսի Գօտուուպէսիայ: Լուծմանցն ընդդիմութեանց՝ Միքայէլի Անկիլոսի Զիմաուացոյ, յատուկ տեղիս առակցեալք: Որոց գնակագիրսն, գթիւսն, եւ գկարգն

պատուէ ստորեւ: Ի վնէժում, առքնքեր իւրքոսի, ՌեձձԿ:

Դժուար չէր նկատել, որ այս հատորը լատիներէնից է թարգմանուել, ուստի եւ մենք, քիչ յետոյ Մոսկուայում, Լենինի անուան Հանրային Գրադարանում, գտնելով լատիներէն համապատասխան հրատարակութիւնը (Վենետիկ, 1574), հաստատեցինք, որ մեր ձեռագրի խորագիրը նրա անունաթերթի բառացի թարգմանութիւնն է: Ահաւասիկ.

Sextum volumen Aristotelis libri omnes ad animalium cognitionem attinentes, cum Averrois Cordubensis variis in eosdem commentariis. M. A. Zimarae Contradictionum solutiones, proprijs annexis locis. Quorum titulos, numerum, ac ordinem versa pagina narrat. Venetiis, apud Iuntas, M. D. L. XXIII^h.

Սակայն լատիներէն այս հատորը պարունակում է Արիստոտէլի բնագիտական երկերի շարքին պատկանող բազմաթիւ այլ գործեր, որոնց մի մասին ընկերանում են նշանաւոր Աւերրոյէսի մեկնութիւնները, մինչդեռ մեր հայերէն ձեռագրում նրանցից միայն առաջին երեքն է, որ կան ամբողջութեամբ թարգմանուած, իսկ չորրորդի՝ միայն նիւթերի ցանկերն են թարգմանուել: Դրանք են՝

- Ա. Արիստոտէլի Ստագիրացոյ Զպատմութեան կենդանեաց.
- Բ. Արիստոտէլի Զմասանցն կենդանեաց.
- Գ. Արիստոտէլի Զկենդանեաց քայլման.
- Դ. Արիստոտէլի Զհոգւոյ:

Ըստ այսմ՝ Արիստոտէլի երկերի հայերէն թարգմանութիւնների դանձարանը հարըստանում էր սոյն նոր միաւորներով:

Արիստոտէլի փիլիսոփայական երկերից կատարուած հայերէն հին թարգմանութիւնները, թուով չորս, արդէն վաղուց էին յայտնի մեր մատենագրութեան մէջ². Դրանցից «Ստորոգութիւնք»-ը (Categoriae) եւ «Պերիարմենիաս»-ը (De interpretatione) Ե/Զ. դարերի թարգմանութիւններ էին համարուում, իսկ «Յաղագս աշխարհի»-ն (De mundo) եւ «Յաղագս առաքինութեանց»-ը (De virtutibus et vitiis)³ Չ/Է. դարերի: Այս թարգմանութիւնները յունարէն սկզբնաղբերից էին կատարուել: Բովանդակ միջին դարերի ընթացքում այս թարգմանութիւնները մեծ դեր են կատարել Հայաստանում՝ արիստոտէլեան իմաստասիրութեան դրոյթների տարածման եւ մեկնաբանման գործում, եւ Հայաստանի ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւններում այսպէս կոչուած արտաքին գիտութիւնների ամենակարեւոր առարկաներից են եղել: Ուշ միջին դարերում սկսում են երեւան դալ Արիստոտէլի բնագիտական երկերից կատարուած թարգմանութիւններ լատիներէն թարգմանութիւնների հիման վրայ: Ժ. դարում Ստեփանոս Լեհացին թարգմանել էր նրա «Բնագիտութիւնք»-ը (Metaphysica), իսկ ԺԼ. դարում, թարգմանական մի շարք այլ նմուշների շարքում, ահա հանդէս են գալիս էջմիածնի կաթողիկոսարանի այժմեան No. 401 Ձեռագրով յայտնուող թարգմանութիւնները, որոնց մասին խօսում ենք:

² Մանրամասնորէն համեմատել ենք լատիներէն եւ հայերէն օրինակները: Հայերէն ձեռագրի մասին որոշ տեղեկութիւններ տես մեր «Հայկական մատենագրութիւն», հտ. Բ, Երեւան, 1976, էջ 808—9:

³ Տես անդ, էջ 806 եւ շար.:

«Բնագիտութիւնք»-ը յիշատակութիւն չկայ թարգմանչի անձի մասին, բայց Կիւլեւսերեանը, ինչպէս տեսանք, Ղուկաս Խարբերդեցուն էր վերագրում այդ թարգմանութիւնների հեղինակութիւնը: Արդարեւ՝ մի փոքրիկ հետազոտութիւն բաւական եղաւ մեզ համոզելու, որ ճիշտ էր Կիւլեւսերեանի կողմը: Երեւանի Պետ. Մատենադարանի No. 2310 ձեռագիրը, որը պարունակում է Բեռնարդոս Կլարավալլեցու երկերի մի մասը, Ղուկաս Խարբերդեցու թարգմանութիւնն է եւ նրա ինքնագիրը. «Արդոյն Բեռնարտոսի մեղրածորան վարդապետի եւ առաջնոյ արքայի Քլաուավալլեսիոյ վանացն դործ յերկուս հատորս բաժանեալ...» (էջ 4ա)⁴: Թարգմանչի անունը թէեւ չի երեւում անուանաթերթում, բայց նշուած է մի յիշատակագրութեան մէջ. «Վերջն քարոզութեանց սրբոյն Բեռնարտոսի թարգմանեցեալ ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերթացոյ» (էջ 292բ): Արդ՝ համեմատելով այս No. 2310 ձեռագիրը, որը Ղուկաս Խարբերդեցու ինքնագիրն է, մեր ինքրոյ առարկայ՝ էջմիածնի No. 401 ձեռագրի հետ, տեսնում ենք, որ այս վերջինս եւս նոյն թարգմանչի գրչին է պատկանում անտարակուսելիորէն:

⁴ Հմմտ. անդ, հտ. Ա, Երեւան, 1959, ներածութիւն էջ XIII:

⁵ Հմմտ. անդ, հտ. Բ, էջ 1477—79:

Ղուկաս Խարբերդեցին ժ.Ղ. դարի մշակութային զործիչներից է. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտի մեկենասութեամբ կրօնական ու դիտական աւելի քան երկու տասնեակ հատորներ է թարգմանել լատիներէնից եւ իտալերէնից⁶։

Մեր No. 401 ձեռագրում թէեւ, ինչպէս ասուեց, լատիներէն հատորի բոլոր նիւթերը

չկան, բայց նոյնութեամբ կայ անուանաթերթին անմիջապէս հետեւող՝ նիւթերի ցանկը, որը լատիներէն հատորի բոլոր նիւթերն է ներկայացնում՝ «Յայսմիկ վեցերորդ մատենով այսոքիկ պարունակին»։ Ստորեւ առանձին կ'անդրադառնանք այս կէտին։

Անցնենք հայերէն թարգմանուած երկերին։

Ա.

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ ՍՏԱԳԻՐԱՅԻՈՅ ԶՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷԿԵՆԴԱՆԵԱՅ
(Aristotelis Stagiritae De historia animalium)

Այս երկը (5ա—117բ) բաղկացած է Ա—Ժ դրքերից։ Նրա Ա. դրքին կցուած է «Ի Թէոզորոս Գազայ թարգմանչէ» մակադրութիւնը, որը գալիս է լատիներէն բնագրից (Theodoro Gaza interprete)։ Այս մակադրութիւնը, որը վերաբերում է յունարէնից լատիներէնի թարգմանողին, սխալ է տեղադրուած, որովհետեւ ինչիւրը միայն Ա. դրքին չէ, որ վերաբերում է։ Հատորի սկզբում գտնուող ներածութիւնից («Թէոզորոս Գազայի Թեսաղոնիկեցոյ ի գրեանս Արիստոտէլի զկենդանեաց, առ Նիկողայոս Հինգերորդ Մեծադոյն Քահանայապետն Յառաջարանութիւն», 1բ—4բ) պարզուած է, որ Գազան «Զպատմութենէ կենդանեաց»-ի բոլոր Ա—Ժ դրքերի թարգմանիչն է։ Իսկ Ժ. դրքի թարգմանիչը Յովհ. Բեռն. Փելիկիանոսն է, ինչպէս նշանակուած է նոյն դրքի վերնագրին առընթեր՝ «Յոհաննու Բեռնարտոս Ֆէլիչիանոս թարգմանչէ» (Ioanne Bernardo Feliciano interprete)։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ (LIBER PRIMUS)

Գլ. Ա. Որո՞վք կենդանիքն ի մէջ ինքեան[ց] տարբերին եւ որո՞վք համաձայնին, եւ նոցին զանազանութիւն բնութեան (In quibus animalia inter se differant, quibusque convenient, eorundemque naturae diversitas).

Գլ. Բ. Ո՞րք մասունք կենդանեաց մարմնոց հասարակ, եւ ո՞րք դարձեալ յա-

տուկը են (Quae corporis partes animalibus communes, quae item propriae sunt).

Գլ. Գ. Ո՞րպէս կենդանիքն ի մէջ ինքեանց տարբերին հեղմամբ զաւակարար սերման (Quomodo animalia inter se differant in seminis prolisici emissione).

Գլ. Դ. Կենդանին ունի եւս զխոնաւութիւն, սակայն այլապէս, կա՞մ յայսմիկ կա՞մ յայնմիկ ներ դոյ (Humorem quodque animal habere, aliter tamen vel huic, vel illi messe).

Գլ. Ե. Ո՞ր կենդանիք զկատարեալ կենդանի, ո՞ր զձուս, ո՞ր զորդուս ծնանին, եւ որո՞վ արարողութեամբ ընթանան (Quae animalia perfectum animal, quae ova, quae vermem gignant, quoque ritu quaeque incedant).

Գլ. Զ. Ո՞ր կենդանիքն ունին զարիւն եւ ո՞ր զուրկը են ի նոյնոյ (Quae animalia habeant sanguinem, quaeque eodem careant).

Գլ. Է. Զհամառութենէ մասանց մարմնոց ի մարդն, եւ զի՞նչ զլուխն եւ զարձեալ զի՞նչ զրահն իցէ (De summis in hominis corpore partibus, et quid caput, quid item thorax sit).

Գլ. Ը. Զի՞նչ երեսն եւ ճակատն ի մարդն (Quid facies, et frons in homine).

Գլ. Թ. Զարտեւանաց, աչաց, թարթչաց, բարակ մորթոյն աչաց, բբաց, սեւուցաց, սպիտակաց, անկեան. եւ զայնց կենդանեաց որք զուրկը են յաչաց (De supercilij, oculis, palpebris, cilijs, pupilla, nigris, candido, angulis; et de ijs animalibus, quae oculis careant).

Գլ. Ժ. Զզանազանութենէ աչաց յիւ-

⁶ Հմմտ. Հ. Գ. Գալեմբարեան, «Կենսադրութիւն Սարգիս արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկոսից», Վիեննա, 1908, էջ 167—72։

րաքանչիւր կենդանիս (De oculorum varietate in quibusque animantibus).

Գլ. ԺԱ. Զուսկանէ, զուրանէ, զչընչարանաց, զծնօտից, զչրթանց, ընտերաց, ատամանց, լեզուաց, քմաց, զմակալեզուաց, եւ զնոցին յիւրաքանչիւր կենդանիս տարբերութեանց (De aure, naso, temporibus, maxillis, labris, gingivis, dentibus, lingua, palato, columella, eorumque in quibusque animantibus differentijs).

Գլ. ԺԲ. Զպարանոցէ, զկրծոյ, եւ զնոցին մասանց (De collo, pectore, eorumque partibus).

Գլ. ԺԳ. Զորովայնէ եւ զտորնագունից մինչեւ առ սերմնական անդամն (De ventre, inferioribusque usque ad seminale membrum).

Գլ. ԺԴ. Զզանազանութենէ սերմնական անդամոց առն եւ կնոջ, եւ զոմանց այլոց զրահական մասանց (De varietate seminalis membri viri, et mulieris, et nonnullis alijs thoracis partibus).

Գլ. ԺԵ. Զթիկնամիջէ եւ զնորին մասանց, կողից եւ արտաքին անդամոց, եւ զկարգէ մասանց մարդոյն առ ինքն ընդհանուրն (De dorso, ac eius partibus, costis, ac extremis membris, et hominis partium ordine ad ipsum universum).

Գլ. ԺԶ. Ընդ որո՞ց կենդանեաց մարդոյն յուրեղն, որկորն, պուկն եւ որովայնն համաձայնին (Cum quibus animantibus hominis cerebrum, gula, arteria et venter convenient).

Գլ. ԺԷ. Զսրտէ մարդոյ եւ այլոց կենդանեաց, եւ զաթոռոյ նորին. եւս զթոքէ եւ զխոտորնակ ցանկէ (De corde hominis, caeterorumque animantium, et ejus sede; pulmone etiam ac septo transverso).

Գլ. ԺԸ. Զլերդէ, զփայծեղէ, զլեզուոյ, զերիկամաց եւ զրազարչտէ (De iecinore, liene, felle, renibus, et vesica).

Գլ. ԺԹ. Զծննդական անդամոց եւ զքրսակաց, եւ որո՞վ մասամբ մարմնոց արուն յիգէ տարաձայնի (De genitali membro, et testibus, quibusque corporis partibus mas a faemina dissentiat).

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ (LIBER SECUNDUS)

Գլ. Ա. Ո՞րք կենդանիք ոմամբք համաձայնին եւ ոմամբք տարաձայնին (Quae

animalia in quibusdam convenient, in quibusdam autem differant).

Գլ. Բ. Արդե՞ք շունքն փոխեն զատամունս, եւ որո՞վ կերպիւ հնազոյնքն զանազանեալ ճանաչին ի նորազունից (An canes mutent dentes, quoque modo vetustiores à recentioribus dignoscantur).

Գլ. Գ. Ատամունքն ձիանց ի ծերութեան սպիտակադոյն եղանին, եւ առաւել արուքն, քան էգքն ունին զատամունս (Dentes equorum in senectute candidiores fieri, pluresque mares, quàm faeminas habere dentes).

Գլ. Դ. Մարդկանց շուրջ զքսան ամօք ջաղացակերիքն կամ ծամական ատամունքն ծնանին (Hominibus circiter vigesimum annum genuinos dentes gigni).

Գլ. Ե. Արու փիղքն տարբերին յիգաց կարգաւ ատամանց (Elephantes mares à faeminis distare in ordine dentium).

Գլ. Զ. Փոքրիկ գուլ լեզուն փղին (Exiguam esse elephantis linguam).

Գլ. Է. Ո՞րք կենդանիք մեծութեամբ բերանոյ տարաձայնին. եւ անդ զդետական ձիոյ Եգիպտոսի (Quae animalia in oris magnitudine discrepent; ibique de equo fluviatili Aegyptio).

Գլ. Ը. Զսեռէ ապուղէից, որ մասն ինչ մարդոյ, եւ մասն ինչ հետեւի չորքոտանեաց (De genere simiarum, quod partim hominem, partim quadrupedes imitatur).

Գլ. Թ. Զկեպաց (De caebis).

Գլ. Ժ. Զուսածու չորքոտանիքն որո՞վք ընդ այլոց չորքոտանեաց համաձայնին, եւ տարաձայնին (Ovipara quadrupeda, quibus cum caeteris quadrupedibus convenient, et dissentiant).

Գլ. ԺԱ. Զգեանառլուծու կամ զդօղօչէ, եւ նորին ընդ այլոց զնմանութենէ (De chameleone, et ejus cum caeteris similitudine).

Գլ. ԺԲ. Զբնութենէ թռչնոց, եւ որո՞վք ընդ այլոց երկրային կենդանեաց համաձայնին (De avium natura, et quibus cum caeteris terrae animantibus convenient).

Գլ. ԺԳ. Զսեռէ ձկանց, եւ զտարբերութենէ նորին (De genere piscium, ejusque differentijs).

Գլ. ԺԴ. Զսեռէ օձից (De genere serpentum).

Գլ. ԺԵ. Որո՞ց ներքին անդամոց, եւ ո՞ր սեռն կենդանեաց վիճակի (Quae mem-

bra quodque animalium genus interiora sortiatur).

ԳԼ. ԺԶ. Ո՞րք կենդանիք յերկամաց եւ ի խաղաւարտէ զուրկք են (Quae animalia renibus et vesica careant).

ԳԼ. ԺԷ. Զո՞ր մասն մարմնոյ յիւրաքանչիւր կենդանիս սիրտն, որկորն, կենակիրքն, լեարդն, թոքն, փայծեղն, լեղին, որովայնն եւ փորոտիքն ունին (Quam corporis partem in quibusque animalibus cor, gula, arteria, iecur, pulmo, lien, fel, venter, et intestina obtineant).

ԳԻՐՔ ԵՐՐՈՐԴ (LIBER TERTIUS)

ԳԼ. Ա. Զգետեղմանէ եւ զձեւոյ ծննդական անդամոց ամենից կենդանեաց եւ զտարբերութենէ նոցին (De situ et forma genitalium membrorum omnium animantium, eorumque differentijs).

ԳԼ. Բ. Զնմանական մասանցն կենդանեաց, եւ անդ Սինէնէնսոսի Կիպրոսեան, եւ Դիոգենոսի Ափոլոնիացւոյ կարծեացն զարեանէ եւ զերակաց (De partibus animalium simillaribus, ibique Synenesis Cyprij, Diogenisque Apolloniate opiniones de sanguine et venis).

ԳԼ. Գ. Փոլիպիոսի վճիռն զկարգէ Երակաց, եւ անդ զՏերքմանէ սուտ կարծեաց (Polybij sententia de venarum ordine, ibique falsarum opinionum refutatio).

ԳԼ. Դ. Զփոքրագոյն երակէ սրտին եւ զնորին աթոռոյ (De aorta vena minore. ejusque sede).

ԳԼ. Ե. Զլլաց եւ զսկզբէ նոցին (De nervis, eorumque origine).

ԳԼ. Զ. Զգծաց կամ մզեղաց (De fibris).

ԳԼ. Է. Զոսկերաց եւ զնոցին տարբերութեանց (De ossibus, eorumque differentijs).

ԳԼ. Ը. Զխոնջականէ [sic] եւ զնորին ընդ ոսկերաց տարբերութենէ (De cartilagine, ejusque cum osse differentia).

ԳԼ. Թ. Զեղնդանէ, զպճեղէ, զեղջերէ եւ զատամանց, եւ զնոցին ընդ ոսկերաց պատկանաւորութենէ (De ungue, ungula, cornu et dentibus, eorumque cum osse convenientia).

ԳԼ. Ժ. Զհերաց, եւ զայնց, որք լցուցանեն զփոխանակն հերաց (De pillis, et ijs, quae pilorum vice funguntur).

ԳԼ. ԺԱ. Զհերաց եւ զմորթոյ, եւ

զնոցունց, որոց հերք եւ մորթիկ [sic] (De pilis, et cute, et ijs, quibus pili et cutis).

ԳԼ. ԺԲ. Զթեպրոց թռչնոց եւ զիտումանէ նոցին, եւ այլոց կենդանեաց, յըմպելոյ ոմանց դեպոց (De pennis avium, et earum mutatione, aliorumque animalium, è potu quorundam fluminum).

ԳԼ. ԺԳ. Զմորթիկանց արիւնսոյն կենդանեաց (De membranis in sanguineis animalibus).

ԳԼ. ԺԴ. Զփարթէ (De omento).

ԳԼ. ԺԵ. Զբազարչտէ, եւ որպէս ծնանին խիճքն (De vesica, et quomodo generentur calculi).

ԳԼ. ԺԶ. Զմսոյ (De carne).

ԳԼ. ԺԷ. Զճարպէ եւ զճրագուէ. եւ ո՞րք կենդանիք ճարպով եւ ո՞րք ճրագու պարարտանան (De adipe, et sebo; et quae animalia adipe, quae sebo pinguescant).

ԳԼ. ԺԸ. Բիրն ամենից կենդանեաց նոյն է (Pupillas omnibus animantibus easdem esse).

ԳԼ. ԺԹ. Արիւնն ամենից եւ հասարակ եւ հարկաւոր զոլ արիւնսոյն կենդանեաց. եւ զղանազանութենէ արեանց (Sanguinem omnibus et communem, et necessarium esse animantibus sanguineis; deque sanguinum varietate).

ԳԼ. Ի. Զծծոյ, զկաթանէ, զսերէ եւ զպանրէ (De medullis, lacte, sero, et caseo).

ԳԼ. ԻԱ. Զխերէ, եւ զսեռէ ճարակէ [sic], որ շիջուցանէ կաթան, որ եւ զնոյնն աճեցուցանէ (De coagulo, et pabuli genere, quod lactis copiam extinguat, quodque idem augeat).

ԳԼ. ԻԲ. Զծննդական սերմանէ եւ զընութենէ նորին (De semine genitali, et ejus natura).

ԳԻՐՔ ԶՈՐՐՈՐԴ (LIBER QUARTUS)

ԳԼ. Ա. Զկենդանեաց, որք զուրկք են յարեանէ, եւ զչորս սեռէ նոցին, եւ մանաւանդ զկակղաց (De animalibus, quae sanguine careant, quatuorque eorum generibus, praecipueque de mollibus).

ԳԼ. Բ. Զկենդանեաց, որք ծածկին խեցեմորթաւ (De animalibus, quae crusta integuntur).

ԳԼ. Գ. Զմասանցն կենդանեաց խեցիւ ծածկեցելոց, եւ որո՞վք ընդ նոսա որք ունին

զարիւն, համաձայնին (De partibus animantium crusta intectorum, quibusque cum ijs, quae sanguinem habent, convenient).

ԳԼ. Դ. Զկենդանեաց որք խեցիւ ծածկին, եւ նոցին ի մէջ ինքեանց տարբերութեանց (De animalibus, quae testa integuntur, eorumque inter se differentijs).

ԳԼ. Ե. Զսեռէ ողնեաց (De echinorum genere).

ԳԼ. Զ. Զվէրթիպուլաց եւ զժնկաց, եւ զընութենէ նոյն կենդանեաց (De vertibulis, et urticis, deque eorum animantium natura).

ԳԼ. Է. Զժժմա[ն]ց եւ զղանազանութենէ նոցին եւ զընութենէ (De insectis, eorumque varietatibus, et natura).

ԳԼ. Ը. Որո՞ց ի կենդանիս իցէ զօրութիւնն զգալոյ (Quibus animalibus insit sentiendi vis).

ԳԼ. Թ. Ո՞րք կենդանիք զձայն, ո՞րք զհնչումն, ո՞րք առենն զհնչումն, եւ զարձեալ ո՞րք խօսին (Quae animalia vocem, quae sonum, quae murmur edant, quae item loquantur).

ԳԼ. Ժ. Զքնոյ եւ զհսկմանէ կենդանեաց, եւ բազումք անդր քան զմարդիս [sic] ի կենդանեաց ննջեն (De somno, et vigilia animalium, multaue praeter hominem animalia somnare).

ԳԼ. ԺԱ. Զցեղէ արականի եւ իգականի, եւ նոցին ի կենդանիս տարբերութենէ (De sexu masculino, faemineoque, eorumque in animantibus differentijs).

ԳԻՐՔ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ (LIBER QUINTUS)

ԳԼ. Ա. Զբաժանմանէ ամենայն սեռ կենդանեաց (Omnium animantium generis partitio).

ԳԼ. Բ. Ո՞րպէս իւրաքանչիւր կենդանիք եզականապէս շարազուզին (Quomodo quaeque animalia generatim coeant).

ԳԼ. Գ. Ո՞րպէս ձուածին չորքոտանիքն զուզաւորին (Quomodo quadrupeda ovipara coeant).

ԳԼ. Դ. Զշաղաշարութենէ նոցին, որք զուրկք են յոտից, եւ են երկարագոյն մարմնով, այսինքն օձքն (De coitu eorum, quae pedibus carent, longoque sunt corpore, id est serpentum).

ԳԼ. Ե. Զշարազուզութենէ ձկանց (De coitu piscium).

ԳԼ. Զ. Զշարազուզութենէ սեռի կաւուր ձկանց (De coitu mollis generis piscium).

ԳԼ. Է. Զզուզաւորութենէ ձկանց խեցիւ ծածկելոց (De coitu piscium crusta operatorum).

ԳԼ. Ը. Զզուզաւորութենէ ժժմա[ն]ց, եւ յորո՞ւմ ժամանակի ցանկական խայթն առաւել զարթուցանէ զկենդանիս (De coitu insectorum, quoque tempore venereus stimulus magis animalia quaeque excitet).

ԳԼ. Թ. Ո՞ր կենդանիք մի անգամ, եւ ո՞րք բազմիցս ի տարւոյն ծնանին (Quae animalia semel, quaeque pluries in anno pariant).

ԳԼ. Ժ. Որքանի՞ցս եւ յորո՞ւմ ժամանակի տարւոյն խոընջականքն ծնանին (Quoties, quibusque anni temporibus cartilaginea pariant).

ԳԼ. ԺԱ. Յո՞րս ամիսս ձկունքն ծնանին ըստ մեծազունի մասին (Quibus mensibus pisces pariant, maiori ex parte).

ԳԼ. ԺԲ. Կակուղ սեռն ձկանց ի ձմեռային ժամանակի ծնանի, բայց մեղանաձուկն՝ յամենայն ժամանակս տարւոյն (Molle genus piscium verno tempore parere, sepiam vero omnibus anni temporibus).

ԳԼ. ԺԳ. Զծնելութենէ թռչնոց, եւ որքանի՞ցս եւ յո՞ր ժամանակս ծիծեռն, զօղազն [sic], աղաւնիքն եւ հաւքն ծնանին (De avium foetura, et quoties, quibusque anni temporibus hirundo, merula, columbae, et gallinae pariant).

ԳԼ. ԺԴ. Զծնելութենէ կենդանածնաց կենդանեաց, եւ յորո՞ւմ հասակի ժամանակի սկսին, եւ յորո՞ւմ զազարին (De foetura viviparorum animantium, et quo aetatis tempore incipiat, quoque desinat).

ԳԼ. ԺԵ. Զայնց, որք վիմական խեցիւք ծածկին, որք ամենեւին անմասն ի զուզաւորութենէ են (De ijs, quae silicea integuntur testa, quae coitus omnino expertes sunt).

ԳԼ. ԺԶ. Զզժնկաց եւ զսեռէ սունկաց kökeod [sic], աղաւնիքն եւ հաւքն ծնանին (De urticis, et spongiarum genere, quoque modo gignantur).

ԳԼ. ԺԷ. Զմարախաց եւ զժամանակէ նոցին ծննդեան, եւ զայլոց խեցիւ ծածկեցելոց (De locustis, et earum partus tempore, deque caeteris crusta opertis).

ԳԼ. ԺԸ. Զփոլիփոսէ զմեղանաձկանէ եւ զայլոց ձուածու կակղաց, եւ զնոցին ձագուց, եւ զծնելութենէ (De polypo, sepia,

lolligine, caeterisque mollibus oviparis, deque eorum foetura, et partu).

Գլ. ԺԹ. Չայնց սեռ ժամա[ն]ցն, որք կամ [ի] թրթրոյ, կամ ի յորգանց, կամ ի յապաւանէ ծնանին (De ijs insectorum generibus, quae aut ex erucis, aut ex vermibus, aut ex fimo gignuntur).

Գլ. Ի. Չծնելութենէ պիծակաց եւ զնորին ժամանակէ, յորժամ եւս սեռքն ժամա[ն]ց բազումք կորնչին (De vesparum generatione, et ejus tempore; quando etiam insectorum genera quamplurima pereant).

Գլ. ԻԱ. Չարագուղութենէ եւ զծնելութենէ մեղուաց դանազան կարծիք (De coitu, et generatione apum variae opiniones).

Գլ. ԻԲ. Չսեռէ մեղուաց եւ զդքսէ նոցին, եւ զլինմանէ խորսխաց, եւ զքատոնաց, այսինքն զձագուց մեղուաց (De apum generibus, et earum ducibus et aetate, deque favorum confectione, et schadonibus, idest apum sobole).

Գլ. ԻԳ. Չձագուց պիծակաց, եւ զձիւպիծակաց (De foetura crabronum et vesparum).

Գլ. ԻԴ. Չծնողենէ ոմանց ի սեռէ բոժոժաց կամ պրոժակաց (De partu nonnullorum ex genere bombycum).

Գլ. ԻԵ. Չարագուղութենէ եւ զծնողենէ մրջնանց (De coitu et partu formicarum).

Գլ. ԻԶ. Չծնողենէ երկրաւոր կարճեաց [sic] De partu terrestrium scorpionum).

Գլ. ԻԷ. Չսեռէ սարդից եւ զծնողենէ նոցին (De generibus araneorum, et eorum partu).

Գլ. ԻԸ. Չարագուղութենէ եւ զծնողենէ մարախաց, եւ զհասակէ նոցին (De coitu, et partu locustarum, earumque aetate).

Գլ. ԻԹ. Չթրթրոց եւ զծնողենէ նոցին (De brucis, et eorum foetura).

Գլ. Լ. Չսեռէ ճոճկաց [sic] եւ զզուգաւորութենէ նոցին (De generibus cicadarum, et earum coitu).

Գլ. ԼԱ. Չշաղաշարութենէ եւ զսեռից ոջլաց, մեղաց, ոջլաց տախտակաց, եւ զլւրաքանչիւր սեռէ այսոցիկ ժամա[ն]ց (De coitu et generibus pediculorum, pulicum, cimicum, quaeque animantium genera hi infestant).

Գլ. ԼԲ. Չսեռէ ցեղաց [sic], որ ի յասրս գոյանայ. եւ զէքսիլոթիոնաց, որ ի փայտս. նաեւ զմիջուկաց թղոց, զորս մո-

լաթղենին ծնանի (De genere tinearum, quod in lanis procreatur; deque xylophthoro, quod in lignis; necnon de ficarijs culicibus, quos caprificus generat).

Գլ. ԼԳ. Չծնողենէ կամ զձագուց չորքոտանեաց ձուածնաց (De foetura quadrupedum oviparorum).

Գլ. ԼԴ. Չիժէ եւ զծնողենէ այլոց օձից (De viperae, caeterarumque serpentium foetura).

ԳԻՐԳ ՎԵՅԵՐՈՐԳ LIBER SEXTUS)

Գլ. Ա. Ամենայն թռչունքն զձուս ածել, սակայն ի զանազան ժամանակս տարւոյն, ոչ թուով հակիթաց ամենեքին համաձայնին (Aves omnes ova parere, diversis tamen anni temporibus, nec in ovorum numero omnes convenire).

Գլ. Բ. Չբնութենէ եւ զզանազանութենէ ձուոց ամենից հաւուց, եւ զծնողական սերմանէ, եւ զպաշտօնէ նստելոյ ի թուխս (De natura, et diversitate ovorum omnium avium, semineque genitali, et incubandi officio).

Գլ. ԼԴ. Չիժէ եւ զծնողենէ այլոց օձից ի հակիթոջ ծնանի, եւ զնորին կարգէ ստեղծելութեան (Quot dierum spacio pullus in ovo generetur, deque ejus creationis ordine).

Գլ. Դ. Սեռն ազանեաց զերկ կամ զերրեակ հակիթս ածէ. եւ զկարգէ նորին ձագահանութեան (Genus columbaceum bina ova, vel terna ad summum parere, deque ejus foetificationis ordine).

Գլ. Ե. Չբունաւորութենէ եւ ծնողենէ անդեղ եւ ծիծուանց (De nidificatione, et foetura vulturis, et hirundinis).

Գլ. Զ. Չսեռէ արծուեաց, եւ զձագուց կամ զծնողենէ. եւ սագաց, բազէից, միլուաց դետարծուոց, եւ զծնողենէ ազոաւուց (De aquilarum genere, et foetu; deque anseris, accipitris, milvi, et corvi partu).

Գլ. Է. Չբնութենէ զուգուկան եւ զծնողենէ նորին (De cuculi natura, et ejus partu).

Գլ. Ը. Չնստմանէ ի թուխս թռչնոց. յորո՞ւմ ժամանակի արուքն, դարձեալ յորո՞ւմ էգքն ի թուխս նստին (De avium incubitu, quoque tempore mas, quo item foemina incubet).

Գլ. Թ. Չսիրամարդէ եւ զնորին ծնողենէ, եւ որքանի՞ցս ծնանին ի տարւոջն. եւ

զքսակաց ձուանց թռչնոց որք ի ժամանակի զուգաւորութեան մեծագոյնք եղանին (De pavone, et ejus foetu, quotiesque in anno pariat; deque avium testibus, qui coitus tempore grandiores efficiantur).

Գլ. Ժ. Չծնողենէ ձկանց եւ զնորին ի մէջ նոցա զանազանութենէ եւ զկերպէ կամ զձեւոյ արգանդի (De piscium foetu, ejusdemque inter eos diversitate, et vulvae forma).

Գլ. ԺԱ. Չհոսմանէ ծնողական սերման ի ձկունս յարուաց ի ժամանակի զուգաւորութեան. եւ ո՞րպէս տարբերին ծնողական ճանապարհքն արուաց եւ իրաց. եւ զծնողենէ խնջականաց (De effluentia genitalis seminis in piscibus maribus foetus tempore; quomodoque differant genitales meatus maris, et foeminae; deque cartilagineorum partu).

Գլ. ԺԲ. Չծնողենէ եւ զթուղ ձագուց ձկանց կենդանածնաց, զտլիխոսէ, զպալենոսէ, զծովային հորթոյ եւ զմնացելոց, որք կեաք յորթորջին (De partu, et pullorum numero piscium viviparorum, delphino, balena, vitulo marino, et reliquis, quae cete appellantur).

Գլ. ԺԳ. Չծնողենէ ձուածու ձկանց, եւ զտարբերութենէ իրական եւ արական ցեղին (De partu piscium oviparorum, deque sexus foeminae, et maris discrimine).

Գլ. ԺԴ. Չլոյցմանէ եւ զծնելութենէ լճական եւ դետային ձկանց (De partu et generatione piscium lacustrium fluviatiliumque).

Գլ. ԺԵ. Չսեռէ ձկանց, որք կա՞մ ի տղմոյ, կա՞մ յաւաղոյ, կա՞մ ի փրփրոյ ծովու յանձրեաց զարթուցեալք կամ շարժեալք գոյանան (De generibus piscium, quae vel limo, vel arena, vel spuma maris ex imbre excitata procreantur).

Գլ. ԺԶ. Չգոյացմանէ օձաձկանց (De procreatione anguillarum).

Գլ. ԺԷ. Չարգանդէ եւ զժամանակէ ծնողեան ջրայնոց, եւ ո՞րպէս ի միմեանց ծնողեամբ զուակաց տարբերին (De utero, et tempore partus aquatilium, quomodoque alterum ab altero in foetibus emittendis differat).

Գլ. ԺԸ. Չարագուղութենէ եւ զժամանակէ նորին, եւ զվաւաշտութենէ չորքոտանեաց, որք ծնանին զկենդանի (De coitu, ejusque tempore, et libidine quadrupedum, quae animal pariunt).

Գլ. ԺԹ. Չշաղաշարութենէ եւ զձագու

ոշխարաց եւ այծեաց (De coitu, foetueque ovium, et caprarum).

Գլ. Ի. Չշաղաշարութենէ եւ զձագուց շանց, եւ զերկարութենէ նոցին կենաց (De coitu, et foetura canum, eorumque vitae longitudine).

Գլ. ԻԱ. Չշաղաշարութենէ եւ զծնողենէ եղանց, եւ զհասակէ արուաց եւ իրաց (De coitu, et partu boum, deque maris, et foeminae aetate).

Գլ. ԻԲ. Չարագուղութենէ եւ զծնողենէ ձիանց. զկորստենէ ատամանց, եւ զհասակէ արուաց եւ իրաց (De coitu, et partu equorum; de amissione dentium, deque maris, et foeminae aetate).

Գլ. ԻԳ. Չշաղաշարութենէ իւրոյ եւ զծնողենէ իւրոյ, եւ զհասակէ արուաց եւ իրաց (De coitu asini, et asinae partu, marisque et foeminae aetate).

Գլ. ԻԴ. Չջորոյ եւ զնորին շաղաշարութենէ եւ հասակէ (De mulo, et ejus coitu, et aetate).

Գլ. ԻԵ. Նշան հասակի չորքոտանեաց Indicium aetatis quadrupedum).

Գլ. ԻԶ. Չծնողենէ եւ զհասակէ ուղտու (De partu, et aetate cameli).

Գլ. ԻԷ. Չշաղաշարութենէ փղաց, եւ զժամանակէ, յորում կլրի ի յարգանդի, եւ զնոցին ձագուց (De elephantorum coitu, deque tempore, quo uterus fertur, et eorum pullis).

Գլ. ԻԸ. Չշաղաշարութենէ վայրենի խոզաց եւ զնորին ժամանակէ (De coitu suum ferarum, et ejus tempore).

Գլ. ԻԹ. Չշաղաշարութենէ եղջերուաց, զծնողենէ եւ զբնութենէ (De cervorum coitu, partu, et natura).

Գլ. Լ. Չարջոյ շաղաշարութենէ, զծնողենէ եւ զձագուց. եւ զբնութենէ ողնոյ (De ursi coitu, partu, et pullis; deque hystricis natura).

Գլ. ԼԱ. Չծնողենէ առիւծուց, եւ զթուղ ձագուց, եւ զփոխմանէ ատամանց (De partu leonum, et pullorum numero, deque dentium mutatione).

Գլ. ԼԲ. Չբնութենէ հիենայի, եւ զճանապարհէ ծնողականաց արուաց եւ իրաց (De hyaenae natura, meatibusque genitalibus maris, et foeminae).

Գլ. ԼԳ. Չշաղաշարութենէ եւ զձագուց նապաստակաց (De coitu, et foetura leporum).

Գլ. 17. Ձշաղաչարութենէ եւ զծննդեանէ աղուեսու (De coitu, et partu vulpis).

Գլ. 18. Զծննդեանէ դայլոց, կատուաց, իքնէուսնաց, դայլոց դանարաց եւ դայլոց չեովարաց (De partu luporum, felis, ichneumonis, lupi canarij, et lupi cervarij).

Գլ. 19. Զլորեաց, զորս յառաջ բերէ երկիրն Ասորոց (De mulis, quos terra Syria fert).

Գլ. 15. Զբնութենէ եւ զանազան սեռէ մկանց, եւ զթուոյ ձառուց (De natura et varijs generibus murium, deque pullorum numerositate).

ԳԻՐԻՔ ԵՕԹՆԵՐՈՐԿՊ (LIBER SEPTIMUS)

Գլ. Ա. Զնշանաց, որք զհոսմանէ սերման մանկանց, եւ աղջկանց արական կարողութեամբ նախականիսեն (De signis, quae puerorum seminis emissionem, puellarumque viri potentiam praeveniunt).

Գլ. Բ. Զամսազլսոց կանանց (De menstruis mulieris).

Գլ. Գ. Զնշանացն յղացման. եւ ո՞րքան աւուրց միջոցաւ արուն, եւ դարձեալ ո՞րքան էզն ի յարգանդի շարժի. եւ զլիթմանց (De indicijs conceptionis; et quot dierum spacio mas, quot item foemina in utero moveatur; deque abortionibus).

Գլ. Դ. Զնոցունց, որք ի յղացմանէ մինչեւ առ ծնունդն պատահին, եւ յորո՞ւմ ժամանակի ծնանին, եւ զո՞րքան միով ծննդեամբ կարեն ծնանիլ (De ijs, quae a conceptione ad partum usque mulieribus eveniunt, quoque tempore pariant, quotque uno partu parere possint).

Գլ. Ե. Զլաուութենէ եւ զչորութենէ կաթան, եւ զվաղճանէ կանանցային ամսազլլոց (De lactis bonitate, et malignitate, deque menstruorum muliebrium fine).

Գլ. Զ. Մինչեւ ցո՞րքան արուաց իցէ կարողութիւն ծնանելոյ, եւ զմանութենէ զաւակաց ընդ ծնողաց, կամ ընդ սլոց (Usquequo maribus sit generandi facultas, et de prolis similitudine cum parentibus, vel cum alijs).

Գլ. Է. Ո՞րպէս ծննդական սերմն կազմի (Quomodo semen genitale informetur).

Գլ. Ը. Զանուցմանէ կենդանեաց ի յարգանդի արտակայացելոյ, եւ զկացութենէ

մարդոյ ի նոյնում (De alimento animalis in utero existentis, deque hominis statu in eodem).

Գլ. Թ. Զցաւոց կանանց ի ծննդեան, եւ ո՞րք դիւրաւ եւ ո՞րք դժուարաւ ծնանին (De doloribus mulierum in partu, et quae facile, quaeque difficulter pariant).

Գլ. Ժ. Զհոգարարութենէ ծնուցչաց, եւ զբնութենէ երեխայից, զյամեցմանէ մնացութեան ոսկերաց, եւ զկորուսմանէ ատամանց (De obstetricis cura, et de infantis exitu, de tarditate durationis ossium, et dentium amissione).

Գլ. ԺԱ. Զդալստենէ կաթան ի կինն, եւ զլատ մազէ, եւ զմնացմանէ կաթան (De adventu lactis in muliere, et malo pilari, deque lactis duratione).

Գլ. ԺԲ. Երեխայքն, զի բազմիցս յառաջ քան դեթն օր խլամբ մեռանին (Pueros ut plurimum ante septimum diem convulsionem interire).

ԳԻՐԻՔ ՈՒԹԵՐՈՐԿՊ (LIBER OCTAVUS)

Գլ. Ա. Զզանազանութենէ զործոց, եւ զապրուստէ ամենից կենդանեաց (De varietate actionum, et victus omnium animantium).

Գլ. Բ. Զապրուստէ ջրային կենդանեաց (De victu aquatiliium animantium).

Գլ. Գ. Զապրուստէ թռչնոց, եւ ո՞րք մսակուլք, ո՞րք պտղակերք, եւ ո՞րք ամենակերք են. ո՞րք դարձեալ զկերակուր ի յերկրէ եւ ո՞րք ի ջրոց խնդրեն (De victu avium, et quae carnivorae, quae frugivorae, quaeque omnivorae sint; quae item cibum a terra, quae ex aquis petant).

Գլ. Դ. Զապրուստէ օձից, եւ զայլոց կենդանեաց կեղեւով ծածկեցելոց (De victu serpentum, caeterorumque animalium cortice intectorum).

Գլ. Ե. Զապրուստէ դայլոյ, արջու, առիւծու, եւ այնց չորքոտանեաց, որք ի լճից եւ ի գետոց խնդրեն զկերլիս (De victu lupi, ursi, leonis, eorumque quadrupedum, quae ex lacubus, fluvijsque victum petunt).

Գլ. Զ. Ո՞րք կենդանիք լիզելով, ո՞րք կլանելով, եւ ո՞րք խածնելով [sic] ըմպեն. եւ որո՞վք իրօք ամենայն եղջերակորքն արածին. նաեւ զապրուստէ խոզաց (Quae animalia lambendo, quae sorbendo, quaeque

7) Զեռագրում վերիվամբ՝ գիրք առաջին:

mordendo bibant; quibusque rebus cornigera omnia pascantur; necnon de victu suis).

Գլ. Է. Որո՞վ [sic] իրօք արածին եղինքն, եւ զամանէ նոցին (Quibus rebus pascantur boues, et de eorum incremento).

Գլ. Ը. Զկերակրոյ եւ զըմպելոյ ձիանց, ջորեաց եւ իւրոց (De pastu, et potu equi, muli, et asini).

Գլ. Թ. Զկերակրոյ եւ զըմպելոյ փղին, եւ զհասակէ նոյնոյ եւ ուղտու (De pastu, et potione elephantis, deque aetate eiusdem, et cameli).

Գլ. Ժ. Որո՞վ խոտովք ոչխարքն եւ այծքն կերակրին, եւ զպատճառէ գիրացման նոցին (Quibus herbis oves, et caprae vescantur, et de causa impinguationis earundem).

Գլ. ԺԱ. Զկերակրոյ եւ զըմպելոյ ժժմա[ն]ց (De pastione, et potu insectorum).

Գլ. ԺԲ. Զգործոցն կենդանեաց, եւ զիրաց, յորս նոյնքն շրջին (De actionibus animalium, et rebus, in quibus eadem versantur).

Գլ. ԺԳ. Զգործոցն ձկանց, եւ ո՞մանց երկրայնոց, որք փախչին ի ձախորդութեանց (De actionibus piscium, quorundamque terrestrium, in fugiendis adversis).

Գլ. ԺԴ. Յորո՞ւմ ժամանակի սեռքն ժժմա[ն]ց զինքեանս թաղուցանեն կա՞մ ի տապոյ կա՞մ յուժղութենէ ձմերայնոյ (Quo tempore insectorum genera sese abscondant, aut aestus, aut hyemis impetu).

Գլ. ԺԵ. Զսեռէ օձի, որ ի ձմեռն թաղչի. եւ զո՞մանց ձկանց, որք ի ձմեռն պատճառաւ ցրտութեան թաղչին, որք եւ յամառն՝ սակս ջերմութեան (De genere serpentum, quod hyeme abditur; deque nonnullis piscibus, qui hyeme frigoris causa conduntur, quique aestate propter calorem).

Գլ. ԺԶ. Զթռչնոց, որք ի ձմեռն թաղուցանին (De avibus, quae hyeme occultantur).

Գլ. ԺԷ. Զչորքոտանեաց, որք ի ձմեռն թաղչին, եւ զնոցունց, որք զծերութիւնն մերկական (De quadrupedibus, quae hyeme lateant, deque ijs, quae senectutem exuant).

Գլ. ԺԸ. Ոչ ամենայն կենդանիք յամենայն ժամանակս աջողութեամբ զարգանան, եւ ո՞ր ժամանակն թռչնոց աջողակ է (Non

omnia animalia omni tempore prospere valere, quodque tempore avibus conducat).

Գլ. ԺԹ. Ո՞րք կենդանիք խնդան անձրեւօք, եւ որո՞ց վնասէ (Quae animalia pluvia gaudeant, quibusque noceat).

Գլ. Ի. Ո՞րք գետականաց եւ լճական ձկանց փնասեն, եւ որո՞վ հնարիւ այնք ըմբռնին (Quae fluviatilibus, et lacustribus piscibus noceant, quoque ingenio ijdem capiantur).

Գլ. ԻԱ. Զխոթութենէ խոզաց, եւ զգեղոց նոցին, խնդիր (De morbis suum, eorumque remedijs).

Գլ. ԻԲ. Որո՞վ [sic] խոթութեամբք ձանձրանան շունքն (Quibus morbis infestantur canes).

Գլ. ԻԳ. Ոթութիւն երամական եղանց (Morbi boum gregalium).

Գլ. ԻԴ. Որո՞վ խոթութեամբ վաստակին երամական երիվարքն եւ ընտանեկանքն, եւ զնշանաց խոթութեանց եւ զգեղոց. նաեւ զմսէ ի ճակատն մտրակին, եւ զըմպելոյ երիվարաց եւ եղանց (Quibus morbis laborent equi gregales, domesticique, et de morborum indicijs et remedijs; necnon de hippomane, et potu equorum, et boum).

Գլ. ԻԵ. Էչքն միով խոթութեամբ վաստակին, եւ ցրտութեան անհամբերք են (Asinos uno morbo laborare, frigorisque impatientes esse).

Գլ. ԻԶ. Զխոթութենէ փղաց եւ զապաքինմանէ նոցին (De elephantorum morbis, et eorum curatione).

Գլ. ԻԷ. Զխոթութենէ ժժմա[ն]ց, եւ մանաւանդ մեղուաց (De morbis insectorum, et praecipue apum).

Գլ. ԻԸ. Զտարբերութենէ կենդանեաց սակս զանազանութեան տեղեաց (Animalium differentia pro locorum varietate).

Գլ. ԻԹ. Բարքն եւս կենդանեաց ըստ որակութեան եւ որպիսութեան տեղեաց տարբերին, եւ թունքն [sic] զձից կա՞մ թուլապոյն կա՞մ խոտադոյն եղանին (Mores etiam animalium pro locorum qualitate differre, venenaque serpentum vel mitiora, vel asperiora effici).

Գլ. Լ. Յորո՞ւմ ժամանակի սեռքն ձրկանց եղանին գերազանց կերակուրք (Quo tempore piscium genera praestantiora in cibum reddantur).

ԳԻՐՔ ԻՆՆԵՐՈՐԴ (LIBER NONUS)

Գլ. Ա. Չղճից ոգւոց ամենից կենդանեաց. եւ զնոցունց, որք ի մէջ ինքեանց զմշտնջնաւոր թշնամութիւնս կրեն, եւ զպատճառէ նոցին (De affectibus animorum omnium animalium; deque ijs, quae perpetuas inter se inimicitias gerunt, et earum causis).

Գլ. Բ. Չայնց ձկանց, որք երամաբար եւ բարեկամաբար կենցաղավարին, եւ որք ոչ երամաբար, եւ թշնամիք են (De ijs piscibus, qui gregatim, amiceque vivunt, quique non gregatim, inimicique sunt).

Գլ. Գ. Չսեռէ յիմար եւ խելաթափ ոչխարաց (De genere ovili amente et stulto).

Գլ. Դ. Չընկերութենէ արջառաց, եւ զձիանց փոխաբերապէս ի մէջ ինքեանց սիրոյ (De societate boum, equarumque mutuo inter se amore).

Գլ. Ե. Չխոհեմութենէ եղջիւրուաց ի սնուցանել զզաւակս. եւ զկորուսմանէ եղջերաց արուաց, եւ վերանորոգմանէ (De cervae prudentia in pullis edendis; deque maris cornuum amissione, et reparatione).

Գլ. Զ. Չոմանց կենդանեաց, զորս խոհեմութեամբ իւրիք բնութիւնն կացոյց (De quibusdam animalibus, quae prudentia quadam natura instituit).

Գլ. Է. Չայն մասանցն իմացողութեան, որով ոմանք կենդանիք զբանականութիւնն մարդկանց ներկայացուցանեն, որպէս ծիծառունք եւ ամենայն վայրի աղանեաց սեռն. եւ զհասակէ աղանեաց, կաքաւուց եւ ճնճղկանց (De ea intelligentiae parte, qua animalia quaedam hominum rationem repraesentant, ut hirundines, et omne columbaceum genus; deque aetate columbarum, perdicum et passerum).

Գլ. Ը. Չայնց թռչնոց, որք զբոյն ոչ շինեն, եւ զխորամանկութենէ կաքաւուց (De ijs avibus, quae nidum non aedificant, deque generibus ejusdem).

Գլ. Թ. Չքաջադոյն կաչաղակէ, եւ զերից նոյնոյ սեռի (De pico martio, et tribus generibus eiusdem).

Գլ. Ժ. Չխոհեմութենէ կռնկաց (De prudentia gruum).

Գլ. ԺԱ. Չտանց վայրենի թռչնոց (De domocilijs agrestium volucrum).

Գլ. ԺԲ. Չսեռից թռչնոց, որք ի ջուրս բնակին. եւ զքալչիտոս հաւու եւ զբնութենէ նորին, նաեւ զպատերազմէ նոյնոյ ընդ

արծուոյ. եւ զմարտէ ընդ կռնկաց (De generibus avium, quae apud aquas degunt; deque chalcide ave, et ejus natura, necnon de concertatione ejusdem cum aquila; et gruum pugna).

Գլ. ԺԳ. Չծննդենէ եւ զբունաւորութենէ կաչաղակաց, մէնուփաց, լուծէաց, առկաթիլոսաց եւ արաբիական կինամոնաց, եւ զխոհեմութենէ արազլաց եւ մէնուփաց ի տածել զծնողս (De partu, et nidificatione picarum, meropis, luteae, argathylis, et cinnamomi Arabici, deque ciconiarum, et meropum prudentia in alendis parentibus).

Գլ. ԺԴ. Չտեսակէ, զբունաւորութենէ եւ զծննդենէ ալչէտոնի (De specie, nidulatione, et partu alcedonum).

Գլ. ԺԵ. Չծննդենէ եւ զբունաւորութենէ սպոպին [sic], փառոսի, աթրիքափիլլոսի, սալոսի եւ վիրէնոսի (De partu et nidificatione upupae, pari, atricapillae, sali, et vireonis).

Գլ. ԺԶ. Չվէլիա թռչնոյ եւ զնորին գունոյ եւ հասակէ (De velia ave, et ejus colore et statura).

Գլ. ԺԷ. Չբարուց եւ զբնութենէ գըռէճաց, սիթթոսաց, ուլուլաց, չէռթիաց եւ լիկուռինաց (De moribus, et natura cregis, sittae, ululae, certhiae, et ligurini).

Գլ. ԺԸ. Չերից առտօլառաց սեռից, եւ նոցին կենացն, եւ զբնութենէ Փօքաց (De tribus ardeolarum generibus, et earum vita, deque phoicis natura).

Գլ. ԺԹ. Չերկու սեռից զողազաց [sic] (De duobus merularum generibus).

Գլ. Ի. Չերից սեռից թուռտաց (De tribus turdorum generibus).

Գլ. ԻԱ. Չթռչնոյ անուամբ կապուտակէ եւ զձեւոյ նորին (De ave coeruleo nomine, et ejus forma).

Գլ. ԻԲ. Չվիրէնոսէ եւ զմոլիչիփիթէնս թռչնոց (De vireone, et mollicipite avibus).

Գլ. ԻԳ. Չփառտալոսէ եւ զքոլլուրիոնէ, եւ զպլոց թռչնոց, որք միշտ յայտնիք են (De pardalo, et collurione, deque avibus caeteris, quae semper conspicuae sunt).

Գլ. ԻԴ. Չերից սեռիցն բուռց (De tribus generibus monedularum).

Գլ. ԻԵ. Չերկուց սեռիցն արուտակաց (De duobus alaudarum generibus).

Գլ. ԻԶ. Չկալիւնակոսէ եւ սարեկէ, եւ

զձեւոյ նոցին (De gallinagine, et sturno, earumque forma).

Գլ. ԻԷ. Չցինոյ եւ զերկուց նոցին սեռից (De ibe, et duobus earum generibus).

Գլ. ԻԸ. Չերկուց սեռից ասիօնաց, այսինքն զիշերահաւուց (De duobus asionum generibus).

Գլ. ԻԹ. Չձագուց գուրուկան եւ զխոհեմութենէ նորին (De cuculi foetu, et ejus prudentia).

Գլ. Լ. Չբունաւորութենէ ափոտոսի եւ զձեւոյ քափոթիմուլոնոսի (De apodum nidulatione, et caprimulgi forma).

Գլ. ԼԱ. Չբունաւորութենէ ազոաւուց եւ զձագուց (De corvorum nidificatione, et foetu).

Գլ. ԼԲ. Չվեց սեռից արծուեաց, եւ զբունաւորութենէ եւ զորորդութենէ նոցին (De sex aquilarum generibus, earumque nidulatione, et venatione).

Գլ. ԼԳ. Չչիթիքական [sic] իմեքէ հաւու եւ զբունաւորութենէ նորին (De ave quadam Scythica, et ejus nidificatione).

Գլ. ԼԴ. Չգիշերահաւուց, չիքունեաց եւ զոսկրաբեկաց (De noctua, cicunia, et ossifraga).

Գլ. ԼԵ. Որսացումն ջրիհաւուց [sic] (Fulicarum aucupatio).

Գլ. ԼԶ. Չտասն թուոյ սեռի բազէից (De accipitrum generibus numero decem).

Գլ. ԼԷ. Չհանճարեղութենէ ծովայնոց եւ զետայնոց ձկանց՝ բանավարութեամբ յանդորրապէս կելոյ (De ingenio marinorum, et fluviatilium piscium pro ratione commodioris vitae).

Գլ. ԼԸ. Չուչիմութենէ ժժմանց եւ զՂանէ մըրմանց (De ingenio insectorum, et formicae studio).

Գլ. ԼԹ. Չսեռէ սարդից եւ զնոցին հանճարեղութենէ յորսացման եւ առնելոյ հնարի (De generibus araneorum, eorumque industria in venatione, et tela conficienda).

Գլ. Խ. Չսեռից մեղուաց եւ զնոցին ջանից ի շինել զխորիսխս, եւ զայնց խոտոց, որովք կերակրին մեղուքն (De generibus apum earumque studio in aedificandis favis, deque his herbis, quibus apes aluntur).

Գլ. ԽԱ. Չերկու սեռիցն պիծակաց եւ զՂանէ նոցին ի շինել զխորիսխս (De duobus vesparum generibus, et earum studio in favis construendis).

Գլ. ԽԲ. Չպիծակաց ձիաստաց [sic] եւ զպարուստէ նոցին, եւ զփեթակաց (De crabronibus, victuque eorum, et alveis).

Գլ. ԽԳ. Չսեռէ քըրմիփիլա այսինքն ասպրճազործ որդանց եւ ուտիճաց [sic], եւ զձագաւորութենէ նոցին (De genere bombycum, et teredinum, earumque foetibus).

Գլ. ԽԴ. Բարքն կենդանեաց տարբերին եւ հեզութեամբ եւ զազանաբարոյութեամբ. եւ զսեռէ առիւծուց եւ զբնութենէ, եւ խառնածին գայլոյ (Mores animantium differre, et mansuetudine, et feritate; deque leonum generibus, et natura, et lupi cervarij).

Գլ. ԽԵ. Չբնութենէ, զտեսակէ եւ զծննդենէ պոնասոսի (De natura, specie et partu bonasi).

Գլ. ԽԶ. Չուչիմութենէ եւ զխորազիտութենէ փղին (De ingenio, et sagacitate elephantii).

Գլ. ԽԷ. Ուղտն ի մայրն ոչ երբեք ելանէ. եւ զխոհեմութենէ ձիոյ թագաւորին Սկիւթացւոց այսինքն Թաթարաց (Camelum matrem nunquam supervenire; deque prudentia equi regis Scytharum).

Գլ. ԽԸ. Չհեզութենէ, զսիրոյ եւ զարագութենէ տլիինաց (De mansuetudine, amore, et celeritate delphinorum).

Գլ. ԽԹ. Չայնց կենդանեաց, որք զգործով առգլածին եւ բարուք փոխին (De his animalibus, quae pro actionibus afficiuntur, moribusque immutantur).

Գլ. Կ. Չայնց կենդանեաց, որք կրտմամբ կամ ներքինացուցմամբ փոխին, եւ որք որոճան (De ijs animalibus, quae castratione immutantur, quaeque ruminant).

ԳԻՐՔ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ (LIBER DECIMUS)

Գլ. Ա. Չգետեղմանէ արգանդի ի կինն, յարմար առ յղացումն (De situ uteri in muliere, ad conceptum idoneo).

Գլ. Բ. Չպատճառէ դաշտանաց, զի ուղղապէս կարիցեն յղանալ (De menstruorum ratione, ut recte concipere mulier possit).

Գլ. Գ. Ո՞րք չուրջ գրեթեմով արգանդին, առ ի ճանաչել զյարմարութիւնն յղացման, իցեն նկատելիք (Quae circa uteri os, ad conceptionis aptitudinem dignoscendam, sint consyderanda).

Գլ. Դ. Որով խոնաւութեամբ արգանտն կնոջ զարդարիլ գոլ պարտի, զի ուղղապէս յղանալ կարիցէ (Qua humiditate

praeditus mulieris uterus esse debeat, si recte concipere valeat).

Գլ. Ե. Ձուլի արգանտին. եւ որո՞վ կերպիւ կենդանիքն յօժար շարաշարութեան ճանաչին (De uteri cervice; ac quo pacto animalia concubium appetentia cognoscantur).

Գլ. Զ. Ձվաթմանէ, զգալարմանէ, բերանոյ արգանտին զուռուցմանէ եւ զնորին իրցմանէ, զախտիցն արգանտին՝ արդեւչաց ի նմա յղացման (De eventatione, convulsione, oris uteri tuberculo, ac eius clausione, uteri affectibus, conceptum in eo impredientibus).

Գլ. Է. Ձաննմանութենէ ի մէջ առն եւ կնոջ, պատճառաւ ոչ ծնանելոյ, զարձեալ զգորութենէ եւ զտկարութենէ ի հոսման սերման (De dissimilitudine inter virum, ac mulierem, non foeticandi causa; de robore item, ac imbecillitate in seminis emissione).

Գլ. Ը. Ամենայն էգ առ առատութիւնն սերման շարաբերի (Foeminam omnem ad seminis foecunditatem conferre).

Գլ. Թ. Ձկակղէ [sic] որ ի յարգանտի ծնանի, զնորին պատճառաց եւ զճանաչմանէ (De mola, quae in utero generatur, eius causis, ac dignotione).

Բ.

ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԻ ԶՄԱՍԱՆՅՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ (Aristotelis De partibus animalium)

Այս երկը (118ա—202ա) բաղկացած է Ա.—Գ զբաժնից: Այստեղ ուշագրաւ այն է, որ Արիստոտէլը աշխատութեան հետ զուգորդաբար, մէջ ընդ մէջ, տրուում են նաեւ Աւերրոյէս Կորդուբացու (Averroes Cordubensis) մեկնութիւնները կամ յարատւութիւնները: ԺԲ. զարում ապրած այս արար իմաստասէր եւ գիտնականը, որի իսկական անունը Իրն-Ռոչը է, նշանաւոր է Արիստոտէլի երկերին նուիրուած իր մեկնութիւններով, որոնց հետեւող ուղղութիւնը, փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ, անուանուել է աւերրոյականութիւն (averroïsme): Հայ փիլիսոփայական գրականութեան մէջ նախկինում եղել են որոշ յիշատակութիւններ Աւերրոյէսի տեսութիւնների մասին, բայց Ղուկաս Խարբերդեցին առաջինն է, որ մեզ տուել է, այստեղ, նրա մեկնութիւններից մէկի թարգմանութիւնը՝ առ այժմ միակը հայ մատենագրութեան մէջ⁸:

⁸) Հմմտ. Մ. Նորիկեան, էջ 211—12:

Արիստոտէլի «Ձմասանցն կենդանեաց»-ի Ա. զբաժնի կցուած մակագրութիւնը, որն ասում է՝ «Ի Թէոփորոս Գազայ թարգմանչէ, ընդ ոճիւն Ալէքսանտրի Գոռուպէնսիոյ՝ Յակոբ Մանթինոս Սպանիացի Երբայեցոյ բժշկէ թարգմանչէ», դալիս է լատիներէն հրատարակութիւնից (Theodoro Gaza interprete; cum Averrois paraphrasi, Iacob Mantino Hispano Hebraeo, medico, interprete) եւ, հասկանալի է, հենց լատիներէն թարգմանութիւններին է վերաբերում: Բայց սխալ է, որ այս մակագրութիւնը տրուած է Ա. զբաժնի, որովհետեւ պատկանում է ոչ թէ նրան, այլ բոլոր Ա.—Գ զբաժնիին. Թէոփ. Գազան Արիստոտէլի յունարէն բնագրերն է թարգմանել լատիներէնի, իսկ Յակոբ Մանտինոսը Աւերրոյէսի մեկնութիւններն է արաբերէնից թարգմանել լատիներէնի: Ուրեմն՝ մենք այստեղ ունենք Արիստոտէլի «Ձմասանցն կենդանեաց»-ը չորս զբաժնի եւ Աւերրոյէսի մեկնութիւնը (Paraphrasis in Aristotelis libros quatuor De partibus Animalium).

Ստորեւ այս զուգահեռ բնագրերի բովանդակութիւնը ներկայացնելիս՝ մենք Աւերրոյէսի գլուխները նշում ենք արամեան տառերով, որպէսզի նրանք զանազանուեն Արիստոտէլի գլուխներից: Աւերրոյէս անունը ձեռագրի լուսանցներում է գրուած միշտ՝ Աւերիս, Աւերիս, Ավերիս, Աւերոս, Աւերոս ԺԵԵԵԵԵԵ, բայց երբեմն նաեւ չի նշանակուած, իսկ այդ թերացումները կան նաեւ 1574 թուականի լատիներէն հրատարակութեան մէջ, որից կատարուած է հայերէն թարգմանութիւնը. այդպիսի դէպքերում մենք Աւերրոյէսի հեղինակութեան հանդամանքը ճշտել ենք՝ հիմնուելով Արիստոտէլի երկերի լատիներէն 1605 թուականի հրատարակութեան վրայ, որը չունի Աւերրոյէսի մեկնութիւնները: Նաեւ, թէ՛ 1574 թուականի լատիներէն հրատարակութեան մէջ եւ թէ՛ մեր ձեռագրում, Աւերրոյէսի գլուխները միշտ չէ, որ խորագիր ունեն. այդ պատճառով, շփոթութեան տեղ շփոթներու համար, յաճախ բերում ենք նաեւ նրանց սկզբնատողները՝ փակագծերում եւ չակերտներով: Երբեմն Աւերրոյէսի մի քանի գլուխներ իրար են յաջորդում. այդ դէպքերում մենք այդ միաւորները համարակալել ենք արարական թուանշաններով, որպէսզի պատկերը լինի անշփոթ:

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ (LIBER PRIMUS)

Գլ. Ա. Երկու դու խոկալոյ եւ ուսուցանելոյ մանաւանդական ունակութիւնն: Չպատճառէ բնական իրաց: Եւ որ հարկաւորութիւն ի նոսա գտանի, զորոց բազումք ընդդէմ հնազունից (Duos esse et contemplandi, et docendi praecipue habitus. De causis naturalium rerum. Et quae necessitas in eis reperiatur, de quibus multa adversus antiquos).

Ավերիս — («Դիտաւորութիւն այսորիկ գրքոյ է տալ գնանապարհ եւ գրանաւոր կանոն, յատուկ, որ գրութեան ընդհանր...») (Intentio huius libri est dare vias, et regulas rationales, proprias arti, quae de naturis animalium pertractat...).

Գլ. Բ. Ընդդէմ այնոցիկ, որք զեզական սեռն բաժանեն յերկու տարբերութիւնս (Contra eos, qui genus singulare in duas dividunt differentias).

Գլ. Գ. Ընդդէմ այնոցիկ, որք զտարբերութիւնս պակասութեամբ բաժանեն: Եւ ո՞րպէս բաժանումն եղանիլ պարտի (Contra eos, qui differentias per privationes dividunt. Et quomodo fieri divisio debeat).

Գլ. Դ. Ձտեռէ եւ զտեսակէ (De genere, et specie).

Աւերիս — («Երբորդ խնդիրն կարօտի մեծի խոկման, զի անապարհ, յորում պարտի մտանել դաւանողն այսորիկ գիտութեան կարգադրելի նորին վարդապետութեան...») (Tertium quaesitum magna indiget contemplatione; quia via, qua debet progredi huius scientiae professor in eius doctrina ordinanda...).

Գլ. Ե. Ձրնական գոյացութեանցն մասնինչ մահականացուածոց [sic], մասն ինչ անմահականաց. եւ զորո՞ց ընձեռելի է (De substantijs naturalibus, partim mortalibus, partim immortalibus; et de quibus tractandum sit).

Աւերոս — («Այլ զկնի այսորիկ խոստանայ գեկուցանել զայսուսիկ իրս, ծնանելի եւ ապականելի, եւ զպատկանաւորութիւն նոցին, մինչ զճանօրութիւնն զանմահ իրաց աւերիէ...») (Sed post hoc pollicetur notificare istas res, generabiles, et corruptibiles, et earum convenientiam, cum notitiam rerum immortalium afferet...).

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ (LIBER SECUNDUS)

Գլ. Ա. Ձերբեակ գուրջ բազալորութենէ ամենից իրաց. եւ զզործւոյ զգայութեան եւ չօչափման. նաեւ զսկզբէ կենդանեաց (Triplitem esse rerum omnium compositionem; deque sensus tactus instrumento; necnon de animalis principio).

Դիտաւորութիւն Աւերիսի՝ հետեւեալ գրեանց —

1. «Մինչ արդէն ի նախկին գրեանս այսորիկ գործոյ փիլիսոփայն ընձեռեաց գնմանական եւ զգործիական անդամոց, յորոց մարմինքն կենդանեաց կայանան...») (Cum iam in primis libris huius opis tractaverit philosophus de membris similaribus, et de instrumentis, ex quibus corpora animalium constant...).

2. Ձմսոյ (De carne).

Գլ. Բ. Նմանական մասանց ոմանք կակուղք եւ խոնաւք, ոմանք չոր եւ հաստառք են. եւ զտարածայնութենէ նմանական կարգացն. եւ զընդունմանցն ջերման եւ ցրայ, եւ զնոցին առաւելութեանցն: (Partim similarium alias molles et humidus, alias siccus et solidus esse; deque ordinis similarium discrepantia; deque calidi et frigidi acceptationibus, eorumque excessu).

Աւերիս — («Եթէ այնք ուրեմն, զորս գտայ մեկնեցաք, այսպէս զինքեանս ունին, հարկաւորապէս հետեւի, քէ մնացեալ մնանական մարմինքն կենդանեաց սակս միայ երկուց նոցին ներգոյ...») (Si ea igitur, quae de carne explanavimus, ita se habent, sequitur necessario reliqua corpora similia animalium ob alterum duorum eis inesse...).

Գլ. Գ. Վիճարանութիւն զչորոյ եւ զխոնաւէ. եւ որքան բազում զարեկէ (De sicco et humido disputatio; et de sanguine quamplura).

Գլ. Դ. Ձմղեաց [sic], եւ ո՞րք կենդանիք ի նոցունց զուրկք են. եւ զպատճառէ երկիւղի, եւ զընութենէ շարաւոյ (De fibris, et quae animalia ijs careant; deque metus causa, et saniei natura). [Աւերիս] — Ձարեկէ (De sanguine).

Գլ. Ե. Ձիւղոյ կամ զճարպէ եւ զճրագուէ, եւ զտարբերութենէ նոցին. եւ ո՞րք կենդանիք զիւղ, եւ ո՞րք զարձեալ զճրագու ունին (De sevo et adipe, eorumque

differentia; et quae animalia sevim, quae item adipem habeant).

Աւերիոս — Զիւղոյ եւ գնրագուէ (De sevo et adipe).

Գլ. Զ. Զիւնէ է ծուծն, եւ որո՞ց կենդանեաց տրեալ իցէ, եւ որո՞ց՝ ոչ (Quid medulla, quibusque animalibus data sit, quibusque minime).

Աւերիոս — Զծծոյ ոսկերաց (De medulla ossium).

Գլ. Է. Զյուզեղէ եւ զընութենէ նորին, եւ զհոսմանցն զլիսոյ, եւ զպատճառէ քնոյ (De cerebro, et eius natura, deque capitis fluxionibus, et somni causa).

Աւերիոս —

1. Զյուզեղէ (De cerebro).

2. Զկարկատմանց (De commissuris).

Գլ. Ը. Զմսոյ կամ զայնց, որք փոխանակ մսոյ ունեալք լինին (De carne, seu ijs, quae vice carnis habeantur).

Գլ. Թ. Զերակաց, զոսկերաց եւ զխոնջաց (De venis, ossibus, et cartilagine).

Աւերիոս —

1. Զօգնութեանէ ոսկերաց (De iuvamento ossium).

2. Զխոնջակամէ (De cartilagine).

Գլ. Ժ. Զերկուց մասանց, յորս կենդանեաց հարկաւորքն, որովք կենդանիք են, որք զկերակուր ուտեն, եւ որք զպաւառու արտաքսեն. եւ զզօրութենէ զբայութեանց եւ զտեղեաց նոցին ի մարմնոջ (De duabus partibus in quibusque animalibus necessarijs, quae vivunt, quae cibum capiant, et quae excrementa emittant; deque sensuum vi, et eorum loco in corpore).

Գլ. ԺԱ. Զգետեղմանէ ունկանց ի չորքոտանիս (De situ auricularum in quadrupedibus).

Գլ. ԺԲ. Զճանապարհաց լսելեաց թռչնոց (De meatibus auditorijs avium).

Աւերիոս —

1. («Իսկոյն պատկանի բնութեւի գայտաւանական անդամաց...») (Mox expedit tractare de officialibus membris...)

2. Զօգտակարութեանէ գայտութեանց. [Էր գտնուանելոյ] (De utilitate sensuum).

3. Զլսելոյ (De auditu).

4. Զհոտոտելոյ (De olfactu).

Գլ. ԺԳ. Սեռն մարդկանց, թռչնոց եւ չորքոտանեաց զաչս թարթիչօք [sic] ծածկեալ ունի, որով եւ իւրաքանչիւր կերպիւն նոցին թարթէ (Genus hominum, avium, et quadrupedum, contectos palpebra oculos habere, quoque modo ipsorum quodque conniveat).

Գլ. ԺԴ. Ո՞րք կենդանիք զարտեւանունս ունին, եւ ո՞րք ի նոյնոյ զուրկք են. եւ զտառնէ եւ զբաշից ոմանց կենդանեաց, եւ զհերաց մարդկանց (Quae animalia cilium habeant, quaeque eodem careant; deque cauda, et iubis quorundam animalium, et hominis capillo).

Գլ. ԺԵ. Սակա ի՞նչ պատճառաց զարտեւանունս եւ զթարթիչս ի կենդանիս կացոյց բնութիւնն (Quas ob causas supercilia, et cilia animalibus natura constituit).

Աւերիոս — Զանդամոց տեսանելեաց (De membris visus).

Գլ. ԺԶ. Որպէս ի մարդիս եւ ի յայլ կենդանիս ըզընդունքն եւ չրթունքն գետեղեալք իցեն. եւ զպաշտօնէ չրթանց եւ ըզընգաց (Quomodo in hominibus, caeterisque animalibus nares, et labra sint collocata; deque laborum et narium officio).

Աւերիոս —

1. Զգործեանցն հոտոտելեաց (De instrumentis olfactu).

2. Զչրթանց (De labris).

Գլ. ԺԷ. Զլեզուէ եւ զնորին գետեղմանէ, եւ զզանազանութենէ յիւրաքանչիւր կենդանիս (De lingua, eiusque situ, et varietate in quibusque animalibus).

[Աւերիոս] — Զլեզուէ (De lingua).

ԳԻՐԳ ԵՐՐՈՐԴ (LIBER TERTIUS)

Գլ. Ա. Զկարգէ եւ զկացուցմանէ ատամանց, բերանոյ եւ երեսաց. եւ զնոցունց յամենայն կենդանիս զանազանութենէ (De ordine, et constitutione dentium, oris, et faciei; eorundemque in omnibus animalibus diversitate).

Աւերիոս —

1. («Սկսի Արիստոտել յայսմիկ գրքոջ պատմել գրութեանէ ատամանց եւ բերանոյ...») (Incipit Aristoteles in hoc libro narrare naturas dentium, et oris...)

2. Զբերանոյ (De ore).

Գլ. Բ. Զկացուցմանէ եղջերաց, եւ ո՞րք կենդանիքն ունին զեղջիւրս, զարձեալ

ո՞րք ի նոցունց զուրկք են (De cornuum constitutione, et quae animalia habeant cornua, quae item ijs careant).

Աւերիոս—Զեղջերաց եւ զօգնութեանէ նոցին (De cornibus, et eorum iuvamentis).

Գլ. Գ. Զպարանոցէ, զոսկորոյ եւ զպղէ կամ զկենակրէ, եւ զնոցին պաշտօնէ ի մարմինս կենդանեաց (De collo, gula, et aeteria, et earum officio in corpore animalantium).

Աւերիոս — Զպարանոցէ (De collo).

Գլ. Դ. Զէութենէ սրտին եւ զնախազանութենէ, եւ վասն ո՞ր պատճառի ի կենդանիս եղեալ է (De cordis essentia, et principatu, quamque ob causam animalibus iniunctum sit).

Աւերիոս —

1. Զանդամոցն մարմնոյ (De membris corporis).

2. Զսրտէ (De corde).

Գլ. Ե. Զերակաց եւ զտեղեաց նոցին ի մարմինս այնոցիկ կենդանեաց, որք կազմեալք են արեամբ (De venis, et earum loco in corporibus eorum animalantium, quae sanguine praedita sunt).

Աւերիոս — («Այլ զի եցոյց նա, քի երակուսիս ստեղծեալք իցեն ի մարմնոջ, իրրեւ զխողովակս արեան, եւ է ինքն արիւնն խոնամու...») (Sed quia considerat ipse venas fuisse creatas in corpore, tamquam canales sanguinis, estque ipse sanguis humorosus...).

Գլ. Զ. Զթոքէ եւ զտեսակէ նորին. զարձեալ յո՞րս ներազնի, եւ յո՞րս ոչ (De pulmone, et eius forma; quibus item inferitur, quibus non).

[Աւերիոս] — Զթոքէ (De pulmone).

Գլ. Է. Զտեսակէ փորոտեաց եւ զտեղոյ նոցին ի մարմնոջ կենդանեաց եւ զպաշտօնէ. իսկ մանաւանդ զլեզուականէ եւ զփայծեղէ (De viscerum forma, et eorum loco in corpore animalantium, et officio; praecipue vero de iecinore, et liene).

Աւերիոս —

1. Զլեզուէ (De hepate).

2. Զփայծեղէ (De splene).

Գլ. Ը. Ո՞րոց կենդանեաց տրեալ իցէ բազարուչան. եւ զպաշտօնէ նորին եւ զտեղմանէ ի մարմինս կենդանեաց (Quibus animalibus data sit vesica; deque eius officio, et situ in corpore animalantium).

malibus data sit vesica; deque eius officio, et situ in corpore animalantium).

Գլ. Թ. Զերիկամաց եւ զպաշտօնէ նոցին, եւ որո՞ց կենդանեաց տրեցեալք են (De renibus, et eorum officio, quibusque animalibus dati sunt).

Աւերիոս — Զերիկամաց եւ զբաղաբշտէ (De renibus et vesica).

Գլ. Ժ. Զթիւրահակ կամ զխոտորնակ ցանկապատէ կամ զփորոտական դօտեաց, եւ զպաշտօնէ նոցին (De septo transverso, sive praecordijs, et eius officio).

[Աւերիոս] — Զխոտորնակ ցանկապատէ (De septo transverso).

Գլ. ԺԱ. Զմորթիկանց եւ զպաշտօնէ նոցին (De membranis, et eorum officio).

Գլ. ԺԲ. Ոչ ամենայն փորոտիք յամենայն կենդանիս ներդոյ (Non omnia viscera omnibus animalibus inesse).

Գլ. ԺԳ. Տարբերութիւն փորոտեաց ի մսոյ (Differentia viscerum à carne).

Աւերիոս — Զմորթիկանց (De membranis).

Գլ. ԺԴ. Զփորոտոյ եւ զորովայնէ, եւ զպաշտօնէ նոցին եւ զտեղոյ եփման (De intestino, et ventre, eorumque officio, et locis concoctionis).

Աւերիոս —

1. Զորովայնէ (De ventre).

2. Զփորոտեաց (De intestinis).

Գլ. ԺԵ. Ո՞րք զմակարդ ունին, ո՞րք ոչ, եւ զտեղոյ նորին (Quae coagulum habeant, quae non, et de eius loco).

Աւերիոս — Զմակարդէ (De coagulo).

ԳԻՐԳ ԶՈՐՐՈՐԴ (LIBER QUARTUS)

Գլ. Ա. Աղիքն եւ որովայնն, եւ այլք ի վերոյ մեկնեալք ի ճուածու չորքոտանիս եւ ի նոսա, որք զուրկք են յատից, նոյնով կերպիւ ունեալք լինին, եւ յայլ ոմանս տարբերին (Viscera, et ventrem, caeteraque superius exposita in quadrupedibus oviparis, et ijs, quae pedibus carent, eodem modo haberi, at in nonnullis alijs differre).

Աւերիոս — («Մինչ Արիստոտել պատմեաց զանդամոցն կենդանեաց կենդանածին արիւնայնոց...») (Cum Aristoteles narraverit membra animalium sanguineorum viviparorum...).

Գլ. Բ. Սակա ո՞ր պատճառի ոմանք ի կենդանեաց զլեզի ունին, եւ ոմանք ոչ (Quam

ob causam animalium alia fel habeant, alia non).

Աւերիոս — Զլեղոյ կամ գմաղձէ (De felle, sive bili).

Գլ. Գ. Զփարթէ, եւ զսկզբէ նորին եւ զպաշտօնէ (De omento, et eius ortu, et officio).

Ավերիոս — Զփարթէ (De omento, et medijs intestinis).

Գլ. Դ. Զկաթանց եւ զծաղմանէ նոցին, եւ սակս ո՞րոյ պատճառի կազմեալ արեամբ կենդանեաց տրեցեալք իցեն (De lactibus, et eorum ortu, et quam ob causam animalibus sanguine praeditis data est).

Աւերիոս — Զկաթանց (De lactibus).

Գլ. Ե. Կակուղքն, մաշկեղէնքն, խեցեղէնքն եւ ժժմա[ն]ց սեռն՝ ամենից ի վերոյսացեալ անդամոց զուրկք են. եւ զնոցունց, որք փոխանակաւ նոցին սպառազինին (Mollia, crustacea, testata, et insectorum genus, omnibus supradictis membris carere; deque ijs, quae vice eorum fungantur).

Աւերիոս —

1. Զկակղաց, մաշկեղինաց, խեցեղինաց եւ գետնէ ժժմանց (De molli, crustaceo, testato, et insectorum genere).

2. Զխեցեղինաց կակղաց կամ կնեպաւոքաց (De testaceis mollibus, sive crustatis).

3. Զկարծր խեցեղինաց (De duro testato).

4. Զժժմանց (De insectis).

Գլ. Զ. Զարտաքին մասանցն սեռի ժժմանց, եւ ի մէջ ինքեանց զնոցին տարածայնութենէ (De partibus exterioribus generis insecti, earumque inter se dissidentia).

Աւերիոսի — Զարտաքին մասանցն ժժմունի կենդանեաց (De partibus exterioribus insectorum animalium).

Գլ. Է. Զարտաքին մասանցն խեցեղինաց (De partibus testatorum exterioribus).

Աւերիոս — Զխեցեղինոքաց (De testatis).

Գլ. Ը. Զարտաքին մասանցն մաշկածածկեցեղոց (De exterioribus partibus crusta intectorum).

Աւերիոս — Զմաշկականաց կամ մաշկեօֆ ծածկեցեղոց եւ կամ գլխեփականաց [sic] (De crustatis, sive crusta intectis).

Գլ. Թ. Զարտաքին մասանցն կակուղ կենդանեաց եւ զուրկ յարենէ (De partibus exterioribus mollium animalium, et sanguine carentium).

Աւերիոս — Զկակղաց (De mollibus).

Գլ. Ժ. Զարտաքին կենդանածին կենդանեաց եւ արեամբ կազմեցեղոց մասանց, եւ զտարբերութենէ նոցին մարդոյ այնց (De exterioribus animantium viviparorum sanguineque praedictorum partibus, et eorum cum homine in ijs differentia).

Աւերիոս —

1. Զարտաքին անդամոցն արիւնային կենդանեաց (De membris sanguineorum animalium extrinsecus).

2. Զկրծոյ (De pectore).

3. Զոտից (De pedibus).

Գլ. ԺԱ. Զմասանցն ձուածու կենդանեաց՝ թէ՛ չորքոտանեաց, թէ՛ անոտից. եւ վասն ո՞ր պատճառի այսպէս ի բնութենէ արարեալք են (De partibus animalium oviparorum, tum quadrupedum, tum expedum; et quam ob causam sic à natura digestae sint).

Գլ. ԺԲ. Զարտաքին մասանցն թռչնոց եւ զնոցին տարբերութեանց, եւ սակս որո՞ց պատճառաց ի բնութենէ եղեալք են (De partibus avium exterioribus, et earum differentijs, quasque ob causas sic à natura positae sint).

[Աւերիոս] — Զթռչնոց (De avibus).

Գլ. ԺԳ. Զարտաքին մասանցն ձկանց, եւ զպատճառաց, թէ ընդէ՞ր այսպէս ի բնութենէ կացուցեալք իցեն (De partibus exterioribus piscium, et causis, quare sic à natura institutae sint).

Գլ. ԺԴ. Զջայլամանէ Ափրիկեաց, եւ զնորին բնութենէ եւ ձեւոյ (De struthione Africo, et eius natura, et forma).

[Աւերիոս] — Զձկանց (De piscibus).⁹

Գ.

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ ԶԿԵՆՂԱՆԵԱՅ ՔԱՅԼՄԱՆԷ (Aristotelis De animalium incessu)

Այս երկը (202ա—210բ) ընդամէնը մէկ զէրք է, բաղկացած՝ 18 գլուխներէ: Նրա ընդհանուր խորագրին կցուած է «Ի Նիկողայոս Թոմէոս թարգմանչէ» մակագրութիւնը, որը լատիներէն հատորից է դալիս (Nicolao Leonico Thomaeo interprete): Այս Նիկողայոս Լէոնիկոս Թոմէոսը՝ յունարէնից լատիներէն թարգմանողն է:

⁹ Ավերիոսի այս հատուածը միտամանակ վերաբերում է Արիստոտելի ԺԳ եւ ԺԴ գլուխներին, եւ խօսում է թէ՛ ձկների, թէ՛ ջայլամի մասին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գլ. Ա. Յառաջադրին խնդիրք զբայլմանէ կենդանեաց (Proponuntur quaestiones de animalium incessu).

Գլ. Բ. Ոմանք ենթադրութիւնք նախադրին (Suppositiones quaedam praemittuntur).

Գլ. Գ. Զանազան կենդանեաց շարժմունքն ո՞րպէս եղանին՝ բացայայտին (Varij animalium motus, quomodo fiant, declarantur).

Գլ. Դ. Զափակցութիւնքն, որովք կենդանիքն բացորոշիլ կարեն, են Վեց, որով պայմանաւ եւ ինքեանս [sic] գտանին: Եւ զի շարժումն եւս ի միում յաշոյ սկսի (Dimensiones, quibus animalia disternari possunt, sex esse numero, quo pactoque in ipsis reperiantur. Quodque motus in uno quoque à dextris incipiat).

Գլ. Ե. Որո՞վ պայմանաւ արեամբ կազմեալ կենդանիքն չորս եւ ոչ բազում նշանօք կամ խաղօք շարժին. եւ ընդէ՞ր օձքն զուրկք են [յոտից] (Quo pacto animalia sanguine praedita quatuor, non pluribus moventur notis; curque serpentes pedibus careant).

Գլ. Զ. Ոտանաւոր կենդանին հարկաւորապէս զոյգ ոտս ունի (Animal pedestre necessario pares habere pedes).

Գլ. Է. Ամենայն տեղական շարժումն ի հանդիպ կենդանիս եղանի յոմանս մասունս (Motum omnem localem in animalibus quiescentibus quibusdam fieri partibus).

Գլ. Ը. Որո՞վ կերպիւ ճշմարիտ իցէ, թէ թռչունքն շարժին չորս խաղօք. եւ բազում այլ տարբերութիւնն [sic] նոցին թռչման (Quo pacto verum sit aves quatuor moveri notis; multaue alia de ipsarum volatus differentijs).

Գլ. Թ. Ուղղադնաց կենդանեաց հարկաւորապէս զոլ երկոտանի. եւ զվերնագոյն մասունս մարմնոյ թեթեւ, եւ զստորնագոյնս ծանրագոյն ունիլ ըմբոնէ (Animalia erecta incedentia necessario bipeda esse; supernasque corporis partes leviores, inferius vero graviore habere).

Գլ. Ժ. Զեզրափակութենէ կերպի պատմեալ քայլողաց. եւ այլոց պատճառաց, թէ ընդէ՞ր այսպէս եղեալ իցէ, ե՛ւ ի մարդն ե՛ւ ի չորքոտանիս, առնշանադրումն (Enarratorum de incessum modis epilogus; aliarumque

causarum, cur ita factum sit et in homine, et in quadrupedibus, assignatio).

Գլ. ԺԱ. Մինչ չորս կերպք են խաղից, ոմամբք չորքոտանիքն, եւ որով[ք] մարդիկքն շարժին. եւ փոխեալ խաղից օղուածոց [sic] ի մարդիս բացայայտութիւնն (Cum quatuor inflexionum sint modi, quibusnam quadrupedes, quibusque homines moveantur; commutatique inflexus in hominum iuncturis declaratio).

Գլ. ԺԲ. Զորքոտանիքն եւ բազմոտանիքն զյետադէման առ յառաջադէմս տրամագծիւ շարժելով ընթանալ, եւ ոչ այլ պայմանաւ յարմարապէս ընթացումն ի նոցունց եղանիլ կարէ (Quadrupeda, multipedaque posteriora ad priora per diametrum movendo incedere, nec alio pacto congrue incessum fieri ab ipsis posse).

Գլ. ԺԳ. Թռչունքն, որպէս չորքոտանիքն, զսրունկա շարժեն (Aves, ut quadrupedes, crura inflectere).

Գլ. ԺԴ. Զթեւոց, զլողարանաց, եւ զմաշկաթեւոց զնոսա ունողաց ի ծննդենէ (De alarum, pinnarum, ac membranarum in ipsas habentibus exortu).

Գլ. ԺԵ. Զթիւր գետեղմանէ եւ դարձմանէ սրնկաց ոմանց չորքոտանեաց (De crurum quadrupedum quorundam abliquo situ, ac inflexu).

Գլ. ԺԶ. Զզանազան ընթացմանէ չորքոտանեաց¹⁰ (De multipedum incessu vario).

Գլ. ԺԷ. Զձեւոյ ճնճղկական ձկանց, եւ հարթահասարատոս [sic] շարժմանց թռչնոց (De piscium passerinae figura, aviumque planipedum motibus).

Գլ. ԺԸ. Զերկայութենէ եւ զլուծմանէ շարժման ոտուէաց (De ostreaceorum motu dubitatio, ac solutio).

Գ.

ԱՐԻՍՏՈՏԷԼԻ՝ ԶՂՈՅԻՈՅ ԳԻՐՔ ԵՐԵՔ (Aristotelis De anima libri tres)

Այս երկի, որի թարգմանութիւնն ամբողջական չէ (210բ—217բ), լրիւ խորագրերն այսպէս է.

Արիստոտելի՝ Զհոգոյ գիրք երեք: Ընդ մեկնութեանցն Աւերիոսի եւ հնագոյն քարգմանութեան, ամեալ յամբողջութիւն իւր: Առակցի այսոցիկ նոյն գրեանցն Արիստոտելի

¹⁰ Ուղղելի՝ բազմոտանեաց:

նոր քարգմանութիւն, ըստ նշմարտութեան յունականին, եւ ի պէտս ուսումնասիրաց յարմարեալ եւ տրամադրեալ ի Միփայէլ Սոփիանոս քարգմանչէ: Առակցեցուք եւս Մարկոսի Անտոնի Փաստերիւնի զվիճարանութիւնս յըստերցաւածոց նորին ծաղկաբաղեալ, յարում զկարգէ այսոցիկ գրեանցն Հոգւոյ, քէ զկարգէ մնացեալ բազմացն ընծեր: Ի Վստում, առըստեր ընթաց, 1574:

Որպէսզի ընկալելի դառնայ այս բարը խորագիրը, պէտք է նկատի ունենալ, որ սա նոյնութեամբ թարգմանութիւնն է Ղուկաս Սարբերդեցու օգտագործած լատիներէն հրատարակութեան մէջ «Ջհոզոյ» գրքի ունեցած ուրոյն անուանաթերթի, որ է՝

Aristotelis De anima libri tres. Cum Averrois commentariis et antiqua tralatione suae integritati restituta. His accessit eorumdem librorum Aristotelis noua tralatio, ad Graeci exemplaris veritatem, et scholarum usum accomodata Michaele Sophiano interprete. Adiecimus etiam Marci Antonii Passeri Ianuae disputationem ex eius lectionibus excerptam, in qua cum de horum de Anima librorum ordine, tum reliquorum naturalium serie pertractatur. Vnetiis, apud Iuntas, M.D. LXXIII.

Ձեռագրում՝ ընդհանուր խորագրին յաջորդում է յունարէն բնագրի լատիներէն թարգմանող Միքայէլ Սոփիանոսի ձօն-նամակը, 7 յուլ. 1552 թ., ուղղուած առ Կարդինալ Փրանկ. Գոնզալացի. այստեղ նա խօսում է Արիստոտէլի երկերի եւ յատկապէս նրա «Ջհոզոյ» գրքի յունարէնից կատարուած լատիներէն հին թարգմանութիւնների անյաջողութեան եւ իր կատարած նոր թարգմանութեան մասին (211ա-213ա): Դրանից յետոյ գալիս է Մարկոս Անտոնիոս Պաստերոսի ուսումնասիրութիւնը՝ «Ձկարգէ բնական գրեանցն վիճարանութիւն Արիստոտէլի» (213բ-216ա), որն, ի հարկէ, պարզ վրիպում է եւ պէտք է լինէր՝ «Վիճարանութիւն զկարգէ բնական գրեանցն Արիստոտէլի» (De ordine librorum naturalium Aristotelis disputatio).

Ապա լրիւ բերուած է «Յանկ զլսոց երից գրեանցն Հոգւոյ» (216բ-217բ), եւ սրանով ընդհատուած են ձեռագրի նիւթերը: Նշանակում է՝ բացակայում են Արիստոտէլի «Ջհոզոյ» գրքի թարգմանութիւնը եւ նրան վերա-

բերող աւերրոյեան մեկնութիւնների թարգմանութիւնը:

Արդեօք այստեղ առհասարակ կա՞նք եւս առել թարգմանչի աշխատանքները՝ մի որեւէ պատճառով, թէ պարզապէս թարգմանութեան ընդօրինակութիւնն է անաւարտ մընացել: Դժուար առել որեւէ հաստատ բան: Բայց մեզ թւում է, որ այս խնդիրը կապուած է յաջորդ հարցի հետ:

× × ×

Մեր No. 401 ձեռագիրը հիմնական օրինակ լինելու հանգամանքներ չի ներկայացրելու: Արդէն ասուեց, որ նրանում նկատուած են իրար փոխարինող մի քանի տարբեր ձեռքեր¹¹, եւ այդ հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ այս ձեռագիրը, լինելով ընդօրինակութիւն, ծագում է մի ուրիշ՝ թարգմանութեան մի հիմնական օրինակից: Արդ՝ այս ձեռագրում «Ջհոզոյ» երկի արտագրութեան անաւարտ մնալը փաստ չէ այն մասին, թէ այդ երկն այդպէս անաւարտ էր նաեւ թարգմանչի հիմնական օրինակում: Ընդհակառակն, եթէ հիմնական օրինակում եղած չլինէր «Ջհոզոյ»-ի ամբողջական բնագիրը, ի՞նչ տրամաբանութեան հիման վրայ է, որ այստեղ, No. 401-ում, պիտի խնամքով արտագրուէին նրա ցանկերը: Այս երեւոյթից ստացուող հետեւութիւնն այն է, որ No. 401 ձեռագրում «Ջհոզոյ» երկի ընդօրինակումը պարզապէս ընդհատուել է՝ մեզ անյայտ մի պատճառով: Ուրեմն՝ Ղուկաս Սարբերդեցին ունէր եւ «Վեցերորդ մատեան»-ի թարգմանութեան մի հիմնական օրինակ, որը մեզ չի հասել:

Եւ եթէ այդպէս է, ապա կարելի է աւելի քան հաւանական համարել, որ այդ հիմնական օրինակում պիտի լինէին նաեւ թարգմանութիւնները Արիստոտէլի այն միւս երկերի, որոնք լատիներէն հատորում յաջորդում են «Ջհոզոյ» երկին, այլապէս No. 401 ձեռագրում, որն արտագրութիւն է հիմնական օրինակից, զանց արուած կը լինէր «Վեցերորդ մատեան» խորագրին կցուած նիւթերի ցանկը («Յայտնիկ վեցերորդ մատենով այսոցիկ պարունակին»), որն ամբողջական հատորին է վերաբերում:

Այս հաշուով Ղուկաս Սարբերդեցին թարգմանած պէտք է լինէր նաեւ Արիստոտէլի հետեւեալ երկերը, որոնցից մեծ մասին ընկերանում են նաեւ Աւերրոյէսի մեկնութիւնները:

¹¹⁾ Տես սոյն յոդուածի սկզբում:

Ջզգայութեան եւ զգալեաց (De sensu et sensilibus),

Ջյիշողութեան եւ զվերյիշման (De memoria et reminiscencia),

Ջֆնոյ եւ զսկսման (De somno et vigilia),
Ջերագոց (De somniis),

Ջիմայութեան երագով (De divinatione per somnum),

Ջշարժման կենդանեաց (De animalium motu),

Ջծնելութեան կենդանեաց (De generatione animalium),

Ջերկարութեան եւ զկարճութեան կենաց (De longitudine et breuitate vitae),

Ջմանկութեան եւ զծերութեան (De iuventute et senectute),

Ջկենաց եւ զմահուան (De vita et morte),

Ջնշառութեան (De respiratione),

Ջառողջութեան եւ զհիւանդութեան (De sanitate et morbo).

Յոյս ունենանք, որ մի օր կը յայտնաբերուի նաեւ «Վեցերորդ մատեան»-ի թարգմանութեան հիմնական օրինակը:

Յ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ